

624
46

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
46. szám KIADVÁNYAI 46. szám

A
SZAMOSHÁTI NYELVJÁRÁS
FELSŐ NYELVÁLLÁSÚ
MAGÁNHANGZÓINAK
TÖRTÉNETE

ÍRTA:
CSÚRY BÁLINT

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 3 9

ÁRA — 40 P.

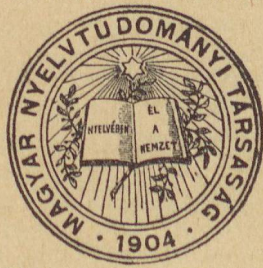
M. Nyelo. C

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
46. szám KIADVÁNYAI 46. szám

508433

A
SZAMOSHÁTI NYELVJÁRÁS
FELSŐ NYELVÁLLÁSÚ
MAGÁNHANGZÓINAK
TÖRTÉNETE

IRTA:
CSÚRY BÁLINT

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 3 9

S

016561/46

Különlenyomat

a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Néprajzkutató Intézetének
I. évkönyvéből.

Felső nyelvválású magánhangzóink (*i, í, u, ú, ü, ő*) mennyiségi változásainak történetével alig foglalkozott a nyelvtudomány.¹ Nyelvjárástanulmányaink e kérdést nem vizsgálták módszeresen sem leíró, sem történeti szempontból. Végh Józsefnek évkönyvünkben megjelent módszeres tanulmánya végre kellő világot derít e magánhangzók állapotára a békési nyelvjárásban. De szükség volna más területeken is a Véghéhez hasonló módszeres, a kérdés egészére kiterjedő vizsgálatok végzésére, hogy világosan beleláthassunk e téren a fejlődés menetébe.

Nehezebb a kérdést történeti szempontból megvilágítani. Felső nyelvválású magánhangzóink mennyiségét nyelvemlékeink Pázmány és Káldi előtt egyáltalában nem, vagy csak elvétve jelölték. A tatárjárás előtti magyar helyesírás nem különböztette meg az *i* és *í* hangot (Kniezsa, MNy. XXIV, 196). Az *ú* és *ü* hangot sem tudjuk e korból biztosan kimutatni (uo. 194, 196). Nem vagyunk jobb helyzetben a kódexek korát illetőleg sem. A Jordánszky- és Érdy-kódex pl. a hosszú magánhangzókat rendszerint *aa, ee, oo* betűvel jelöli, de az *í, ú, ő* sehol sincs sem kettős betűvel, sem másként megkülönböztetve (Nyr. XXIII, 364). Sylvester nyelvtana már néha hosszú *ú*-t is ír: *hüg, hūga, hūgunk, hūgotok* (CorpGr. 39—42). Dévai Bíró Mátyás az *ú* hangot bizonyos esetekben *ū*-val jelöli, de az *í* és *ü* mindig jelöletlen (Melich, A Magyar Nytud. Társ. Kiadványai VIII, 29—30). A hosszú *í, ú* jelölése a XVI. században egyre többször felbukkan, de csak szórványosan és nem következetesen. Így pl. Melius Herbariuma (Kolozsvár, 1578) már jelöli a hangzók mennyiségét, de az *ú* hangét csak elvétve és nem következetesen: rövid *szaru*² 28b, tyikmonyot 28b, Lapu 41b,

¹ Vö. TMNy. I. és Gombocz Zoltán egyetemi előadásainak (Hangtörténet, Alaktan) idevonatkozó részeit. — Simon Emil, A magyar szavak *i* hangjának története. Szeged, 1935.

² Nyomdatechnikai okokból a régiek helyett mindenütt a mai betűformákat használjuk.

Laput 42a, lapút 42a, olaszúl 53a, feiér virágu 43b, lapúknak 70b, útál 116a, uj 134a, hurútót 115b.

Molnár Albertnél sem következetes, se nem rendszeres az *i*, *ú* jelölése. (Hosszú *ű* betűjük a nyomdáknak nem is volt.) Szótárának magyar-latin részében (1611) ilyen alakokat találunk: Bátorítom, de: Elámitom, Búczu, de: Buczuadas, Buczuvétel, továbbá: Búza, Buzadara, Búzadrágítóe, Buzafő. Nyelvtanában (1610) is gyakran használ hosszú *ú*-t, s néha *i* betűt is, de *ű*-t nem: hús, húst, húsok, de: husokat (51—52), síb 'ludicus' (45), vagyimígy, vagyamúgy (158), húsos (79), fút (87), rútan, rútabban (157), húsa (177), czinálásátúl (181), hoszszú (201), czúf (45), legtúdósb (45), ur, úri, úraság (42).

A hosszú *i*, *ú*, *ű* gondos, következetes, egységes jelölését Pázmány Péter vitte be a magyar helyesírásba, s őt követte ebben Káldi György, s követték később a nagyszombati nyelvészeti hagyományok folytatói.

Egyfelől Pázmány pontos időmértékjelölésén, másfelől a Tótfalusi Kis Miklós, Tsétsi János és Pápai Páriz-féle szövelemző helyesírási elveken épült föl Révai Miklós szövelemző helyesírása s ezzel akadémiai helyesírásunk.

Nyomdáinknak a XVI. században az *ű* és *ő* hang jelölésére nem volt külön betűjük. Pázmány nagyszombati nyomdájának azonban külön betűje volt nemcsak az *i*, *ú*, *ű* hang jelölésére, hanem az *ő* hangra is. Az *ű* és *ő* hangot az *u*, illetőleg az *o* fölé tett kis *e* betű és vessző jelöli, az *ű* és *ő* hangot pedig kis *e* betűvel koronázott *u*, illetőleg *o*.

Az alábbiakban szemelvényt mutatok be Pázmány nyelvének hosszú *i*, *ú*, *ű* hangjairól a Kalaúz harmadik kiadása (1637) alapján. Rájniss József prozódiai vitáiban szintén erre támaszkodik, mert e kiadást Pázmány sok helyen megjobbította, s arra is nagyon vigyázott, hogy tisztán essék a nyomtatás (Rájniss, Mentő-írás, 44).

i.

T ő s z ó t a g b a n: Pázmány a *mi* és *ti* névmásokat hosszú *i*-vel írja: *mi* XII, 5, 6, 8, 3, 22, 24, *mi-is* 10, *a mi* Hitünk 25; *ti* 172, 189, *a ti* Hitek 49, *a ti* Istenitek 63; egyéb szavakban: *irtuk* VI, *vítatta* XI, *kiván* 1, *hív* 1, *híveket* 19, *vígasztalására* 2, *szívökben* 2, *vízben* 6, *föld színén* 6, *imígyen* 6, 3, *ínt* 9, 15, *dicsíret* 9, *írja* 9, 10, 15, *írot* 10, *vígasztalásokkal* 10, *kivánnya* 11, 12, *vígasztallyon* 11, *külömb-ízü* 11, *ítiletet* 15, *Híveink* 11, *hívatalunkról* 12, *ki-nyílnak* 13, *híntetet* 14, *tíz* 15, 30, *Vízi-állatok* 16, *szívünk* 16, 22, *forró-víz* 16, *víz között*, *víz* 18, *így* 18, 25, *el-bírja* 18, *szíják* 19, *mívelniek* 19, *bízást* 19, *íntené* 20, *szelidségét* 20, *vígyáz* 22, 35, *vidámíttya* 22, *hívatalunk* 23, *dicséretire* 24, *színét* 26, *kivánnak* 26, *hízelkedő* 26, *vigan* 26, 213, *szívünk* 28, 30, *hívolkodóknak* 28, *ígért* 29, *míg* 30, 32,

kivántatik 31, kívánnya 31, víz-nélkül 32, hívokodók 32, izi, izit 32, Hívek 32, dicsírjük 33, ígéretekkel 34, ínt (monet) 15, vízben, víztül 35, színével 35.

Képzőben: -it: el-ámíttatott V, kénszerítlek VI, újítók VII, újít 6, fordítám XII, tanít 6, emlitenek 6, melegítik 13, segítik 13, indítatik 16, szorította 17, vonítást 10, fel-éppítette 21 stb.

-int: tekintünk 3, meg-tekintünk 11, 12.

-nyi (rag előtt): annyira 14, menyivel 14, 15, menyiben 15, valaményíster 15, 16, annyiszor 16, a menyire 26; de: annyit 15, menyit 15; ragtalan alakban: annyi 14, menyi 18. V. ö. MTsz. annyé Székelyföld, Udvarhely m., annyélag Székelyföld, annyírag Göcsej, Nagylengyel.

ú.

Szótagban: útra III, gyújtogatóit III, kútyát III, új IV, 10, 25, 34, újab 34, útálljuk V, vad-hús VI, tudós VII, úgy VIII, 5, 18, rút 2, 20, bújdos 2, újonnan 7, múlandó 7, 12, tud 8, 20, 36 (de: tudgyák 20), kútföböl 10, kútnak 10, húsával 11, hússal 21, Ambrús 11, bújtatunk 12, Nap-nyúgattal 13, sűgár, bújdosók 15, kalaúzok 16, fűjnak 16, kútnál 17, úszó-állatok 18, Búza-szárnak 18, Búza-fejét 18, búza, búzát 19, fűlákja 20, el-fút 20, Szűnyogocskának 20, fűvo 22, újat (digitum) 24, elmúlandó 24, úndok 25, 36, dúsok 25, csatorna-kútak 29, megnyúgodhatol 25, sűgárit 26, sűgárrival 35, Úr 30, (Urává 23), béhűnnya 31, meg-újúl 34, úczán 36.

-nk személyrag előtti tövéghangzóban: magúnkat 11, 35, magúnkban 22, Gondolatúnkat 23, Akaratúnkat 23, gonoszúnkra 35, Urúnkat 46; tudúnk 37, adúnk 96, vagyúnk 74, akarúnk 113; meg kell gondolnunk 208. De igen gyakran így is: bizodalunk 18, kívánságunkat 23.

Szóvégen: tanúkat VIII, lassú 15, iszonyú 17, 27, boszszú-állások 20, Égi-háborút 20, szomjúhozuk 25, sanyarú 27.

Képzőben: -ú: végetlen hatalmú 10, kemény-héjük 18, ágbogú 19;

-ul: el-fajúlt III, indúlnak IX, 16, tanúlljuk 8, járúl 9, tanúlni 10, tanúlltak 20, indúlljunk 12, újúlnának 15, indúlnak 16, meg-újúl 34.

Ragokban: -ul: válhatatlanúl 1, bolondúl 10, fáradhatatlanúl 19;

-ról, -tól: alkotásáról 18, fiadrúl 19, Elefántokrúl 20, állatokrúl 20, Igazságtúl 18.

ű.

Szótagban: hűvös 2, bűn, büntetésére 8, büntetésre 20, bűnös 15, szűnellen 9, 18, szűve (cor eius) 9, tündöklenek 9,

tündöklő 9, 10, tükörig 9, tüköre 10, szükölködik 11, 24, füvel 11, szünetlen 14, 15, 22, meg-húvösödnek 17, tündöklök 30, 32, tükörben 21, szünnén 22, szüzességét 30, szüz 30, szül 32, szüleinek 33, tűz 32.

Az -nk személyrag előtt: szemünkkel 10, kezünkbe 11, lelkünkre 13, igyünkben 33, tenyerünkben 31, Istenünkhöz 18, bennünk 20, hitünk 49; élünk 167; élnünk 23; de igen gyakran így is: bennünk 11.

Szóvégen: ürü 5, füvel 11, bötük 11, gyeplűjüket 16, sűrűdik 16, szörnyűség 17, künyű 18, mű-helyében 28.

Képzőkben: -ü: végetlen bölcseségű 10, minéműt 27; -ül: éppület 2, el-merül 8, dücsöültek 10, röpillésében 13, röpillenek 18, zöldülnek 19, körül-röpill 20, éppül 21, fel-serdült 23, el-kerülljük 30.

Ragokban: -ül: egyedül XII, 6, közzül 6, 14, Föld-körül 14, ö-kivülle 23;

-ről, -től: Istentül III, 12, 18, mentül 10, 19, kötelességünk-rül 12, Ezekrül 16, Érczekerül 18, Tüzezerül 12, jövendörül 19, mezörül, méhekerül 20.

Az *i* ~ *i*, *ú* ~ *u*, *ü* ~ *ü* hangváltás tekintetében¹ a következőket figyeltem meg Pázmánynál: *tíz* 15, 30 ~ *tizedik* 30; *víz* 18, 33, *víz-közöt* 17, *vizi-állatok* 16, *vízben* 6, 35, *víztül* 35 ~ *vize* 33, *Rósa-vizet* 16, *vizek* 17, *Folgyó-vizekben* 18; de: *hív* 1 ~ *hivatalunkrül* 12, *hivatalunkban* 12;

úr 30 ~ *Urává* 23, *túd* 36 ~ *tudomány* 36, (de: *túdós* VII); nincs hangváltás ezekben: *útra*, *útyát* 16 ~ *útat* 9, 460, *úta-vesztettit* III, *útakra* III, *útainkban* 25, *útagon* 16; *kütföböl* 10, *kútnak* 10, *kütyát* III ~ *csatorna-kútak* 29, *megnyúgodhatol* 25 ~ *Nap-nyúgattal* 13;

tűz 32 ~ *Tüzezerül* 18, *füvel* 11 ~ *füvet* 19, *füveket* 19, *füvecske* 18.

Amint látjuk, a hangváltás egyes szavakban (*kút* ~ *kútak*, *út* ~ *útat*, *hív* ~ *hivatal*) már Pázmánynál kiegyenlítődött olyformán, hogy a hosszú hang lassankint az egész ragozársra és szócsaládra áterjedt. Ennek a kiegyenlítődésnek a jeleit látjuk Végh József tanulmánya szerint (A felső nyelvállású hosszú hangzók a békési nyelvjárásban) a békési nyelvjárásban. Békésen is *kút* ~ *kútak*, *út* ~ *útat*, mint Pázmánynál, továbbá: *lúd* ~ *lúdat*, *rúd* ~ *rúdat*, *fű* ~ *füvet*, *füvek*, *hid* ~ *hidat*, *hidak*.

Pázmány mellett a hosszú *i*, *ú*, *ü* pontos jelölését e korban megtaláljuk Káldi bibliafordításában is (vö. Kis Ignác, Káldi György nyelve. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XI. köt. VIII. szám).

¹ A hangváltásra nézve l. Riedl, Magyarische Grammatik, 45—6, Magyar nyelvtan 26, 31: TMNy. 303—4; Horger, MNy. X, 108—9; Gombocz, Alaktan (jegyzet) 21—2.

Pázmány és Káldi nyelvének és helyesírásának kodifikálója Pereszlényi Pál (*Grammatica Linguae Ungaricae*, 1682). A felső nyelvválású hosszú hangzókat teljesen úgy használja, mint Pázmány és Káldi. Sajnos azonban, nála megint visszatér az *ü* és *ű* jelölésére a régi, közömbös, kis *e* betűvel koronázott *u*, tehát az *ü* és *ű* hang közt nincs különbségtétel. De nála is, mint Pázmánynál, hosszú *ú*-val találjuk az ilyen alakokat: *magúnk*, *magúnkat*, *rabúnk*, *aranyúnk*, *pontyúnk*, *urúnk*, *kardúnk* (*CorpGr.* 437, 450); *olvasúnk*, *olvastúnk* (464, 466), továbbá: *jút* (472), *útat*, *kút*, *kútat* (419), *meg-szabadultam* (511), *hátul* (360), *tanítotallak* (515).

Faludi Ferenc a helyesírásban már nem oly pontos követője a nagyszombati hagyományoknak. *Nemes Ember*-ének 1748-i nagyszombati kiadása még gondot tart az *ú* mennyiségére (*húzamos* 2, *úgy* 2, 6, *tanúlták* 3, *úti* 4, *útkra* 4, *útat* 5, 31, *újdun-új* 4, *búnak* 6, *iszonyú* 8), de már az *i* és *ű* hosszúságát nem jelöli (*meg-sajdittyuk* 5, *szivedbe* 5, *izellen* 5, *ítilet* 5, *kin-szerítlek* 6, *vigasztalta* 24, *ásított* 32, *ékesítik* 32, *kivánunk* 80, *dítsiretre* 24, *hizelkedés* 30). Az *ű*-re pedig a nagyszombati nyomdának ez időben megint nincs betűje. 1771-ben a *Nemes Urfi* nyomtatásában már hosszú *ű*-t jelölő betűje is van a nagyszombati nyomdának, de az *i*, *ú*, *ű* pontos jelölésére Faludi itt sem fordít gondot.

Pázmány helyesírása gondosan jelöli a magánhangzók mennyiségét és inkább fonétikus jellegű. A szóelemző elvet a magyar helyesírásba Tótfalusi Kis Miklós „*Ratiocinatio de Orthographia*“-ja (1684), Pápai Páriz Ferenc szótára (1708) és Tsétsi János „*Observationes Orthographico-Grammaticae*“-je (1708) hozta. Páriz szótárában Tótfalusi Kis Miklós és Tsétsi János szóelemző helyesírási elvei valósulnak meg. Pázmány Kalaúzának harmadik kiadása mellett ez a szótári remekmű legfontosabb forrásunk az *i*, *ú*, *ű* kérdésében.

Páriz szótárában a többes 1. és 2. személynévmás rövid *i*-vel van: *mi*, *mű*, *ti*, *tű*. Egyebekben többnyire megegyezik Pázmánnyal: *bízom*, *híntem*, *hív* (*híven*), *imígy*, *kivánom*, *ige*, *íz* (*artus*, *geniculum*, *sapor*), *nyílnak*, *színe valaminek* (*superficies*), *szív*, *szívek*, *míg*, *szelíd*, *tíz* (*tized*, *tizenegy*), *tizes*, *vítatom*, *vigasztalás*, *vigan*, *vígyázok*, *víz* (*vizet*, *vizes*), *vidám*. De Páriznál Pázmánnyal ellentétben rövid: *dítsérem*, *dítséret*, *int*, *intés*, *hivatal*, *írok*, *így* (*sic*), *birom*, *biró*, *hivalkodó*, *ígér*, *ítélem*, *hizelkedem*.

Páriznál is hosszú az *-ít* és *-int* képző: *tekintem*; *elámítom*; *indítom*, *segítem*, *tanítok*, *fordítom*, *igazítom* stb. De Pázmány, nyal ellentétben Páriznál rag előtt is rövid a *-nyi* képző *i*-je-*annyi*, *annyira* (és *annyéra*), *annyiba*, *annyiszor*, *ennyi*, *ennyisike*.

Az *ú* használatában is van köztük némi eltérés. Mindkettő hosszú *ű*-t használ a *búza*, *búdosom*, *dús*, *hús*, *húsos*, *béhúnyom*

szemeimet, gyűjtom, júlák, júvok, kalaúz, mülandó, mülom, kút (kúton-való horog), sűgár, úr (urával, uradnak, uraim, uraság), új (novus), új (digitus PPl.), útsza, út (útat, útatlan), szűnyog, úszok (no), újtolom De már Pázmánnyal ellentétben Páriznál rövid : futok, futás, Ambrus, napnyugat, megnyugszom ; hosszú : mútatom (Székelyföldön ma is hosszú), mútató, mútogat, húll, jüh.

Páriznál is hosszú a szóvégi *ú* az ilyenekben : boszszú, háború, iszonyú, lassú, sanyarú, szomjú, tanú, fagygyú (de : kapu, falu) ; továbbá : két-útú, két-lábú, kasza szabású, keménynyakú, rövid-szavú. Az -nk személyrag előtt az *u* mindig rövid : magunk, akaratunk, gondolatunk. De már Páriznál is hosszú az -ül képző és rag : indúlok, indulatos, mozdúl, elfajúlni, járúlok, tanúlok, búsúlok, borúlni ; bolondúl (stulte), rosszszúl, hátúl, halhatatlanúl (immortaliter). Páriznál sohasem -túl, -rúl a rag, hanem -tól, -ról.

Az *ű* hang tekintetében is vannak eltérései Pázmánytól.

Páriznál is hosszú az *ű* a következőkben : szűkölködöm, szűk, szűnöm, szűr, szűz, tűz (tűzet, tűzes), de Pázmánytól eltérőleg Páriz rövid *ű*-t használ a bűn, bűnhödni, bűnös, büntet, hűves, hűlés (de : hűtő), tündöklöm, tükör (de a latin részben : speculum tükör), szűlök, szűlő szavakban. Páriznál ismeretlen a bennűnk, szeműnk, kezűnk-félékben a hosszú *ű*.

Hangváltás tekintetében Páriznál a következőket találjuk : víz ~ vizez, tiz ~ tized, nyil ~ nyílat-lövök, de : nyílas. A híd szónál nincs *i* ~ *i* hangváltás : híd ~ hídat (vö. PPl. pons), hídas. Nincs *ú* ~ *u* hangváltás ezekben : nyúl ~ nyúlat, nyúlas, kút ~ kúton-való horog, út ~ útat, útatlan ; de már : úr ~ urával, uradnak, uraim, tűz ~ tűzet, tűzes.

A felső nyelvállású magánhangzók időmértékének kérdése tanulságosan vetődött fel Baróti Szabó Dávid és Rájnis József prozódiai vitájában. (Rájnis, A magyar Helikonra vezérlő Kalaúz. Pozsony, 1781. — Baróti Szabó, Ki nyertes az hangmérséklésben? Kassán, 1787. — Rájnis, A magyar Virgiliushoz tartozó sisakos paizos kardos Mentő-írás. Pozsony, 1789.)

Rájnis az *i*, *ú*, *ű* ejtését azok közé a sajátságok közé számítja, melyekben az élő magyar nyelv, mégpedig sem az irodalmi, sem a népnelv nem egységes. Nézete szerint ily esetben „azokat kövessük, kiknek írásokból meg tetszik, hogy nagyobb volt okosságok, tudományok, szorgalmatosságok, s hogy azon ígét mindenkor egy-képen írták“ (Mentő-írás, 42). E tekintetben irányadónak tekinti Pápai Páriz szótárát (1708), Káldi bibliáját (1626) és Pázmány Kalaúzának harmadik kiadását (A Magyar Helikonra vezérlő Kalaúz, 100 ; Mentő-írás, 44). Vele szemben Szabó Dávid az *i*, *ú*, *ű* használata tekintetében általában a népnelv, különösen pedig a székely népnelv alapján áll. Mindketten pontokba foglalják kívánalmaikat. Rájnis a Kalaúzban, Szabó Dávid a Ki nyertes?-ben,

Rájnis szerint hosszú *i* van ezekben: *alig, bírom, bizom, címer, csíger, csik, csinos, csíny, csíp, csipő, csív, disz, enyím, frigy, híd, híg, him, hir, hív, hívom, hízelkedem, hizik, ige, így, im! ime! ín, iny, ír, irigy, iv, íz, kigyó, kin, kiny, kísérem, kísértem, kíván, mi (nos), míg, mirigy, meztelen, nyíl, nyílok, nyír, penisz, pipa, rivok, sík, síp, sír, sívok, zsinár, zsír, szíj, szín, szív, szívek, tibolygok, tí, tik (vos), tíz, vig, vidám, vigyázok, vitatom, vívok, víz, csiriz*; ahol *é* helyett áll az *i*: *kelis, kim, dicsíret* stb.; az *-ít* képzőben: *ásít, élesít* stb. (Kalaúz, 113—114.)

Hosszú *ú* van ezekben: *arcúlat, bú, búár, búb, bűg, búcsú, búza, csúf, csúnya, csúsz, csúcs, dúl-fúl, dús, dúc, fúlad, fúlánk, fúr, fúvok, gúzs, gúnya, gúnyolom, gyúladok, gyúrok, húgy, húgom, húll, húnymom, húnyor, húr, hurút, hús, húsz, hüz, juh, kún, kút, kútya (tugurium), lúd, lúgos, múlik, múlat, nyúgszom, nyúl, nyúz, púp, rúd, rúg, rút, sűg, sűgár, zsúp, zűg, szűnyog, szúr, túnya, távúl, túl, túró, tyúk, túzok, új, úr, út, útal, útsza, únom, úgy*; szóvégen: *ágyú, árú, aszszú, búcsú, borjú* stb.; képzőkben, ragokban: *egy-szarvú, nagy-orrú* stb.; *gonoszúl, pórúl*; *bámúl, búsúl*; *attúl, arrúl* stb.

Hosszú *ű* van ezekben: *bötű, bűn, bűz, bűbáj, csűr, fű, fűz, gyöpű, gyönyörű, gyűlöl, gyűrű, gyűszű, gőzű, hegedű, hűs (futurus sponsus), hűtő, kesztyű, könnyű, köpű, köszörű-kő, köllű, mű, nyű, nyűg, rűh, sűrű, szörnű, szűgy, szűk, szűnöm, szűr, szűz, tükör, tűnöm, tűr, türet, tűz, tetű, csöpű, örű, üz, ürűgy, úgy*; *örül*; *ebül, körül*; *rózsaszínű, kék-szemű*; *nyelvekből* (115—117).

Hosszú *~* rövid hangváltás van ezekben: *ín ~ inat, inak, ina*; *mű ~ mives*; *nyílok ~ nyilatkozom*; *sír ~ sirat*; *tíz ~ tized, tized, tizes, tizenegy*; *víz ~ vizet, fű ~ füvet*; *rűh ~ rűhe*; *tűz ~ tüzet*; *nyű ~ nyűve*; *szűr ~ szűret* (Kalaúz, 118—9).

Hibásnak mondja az *i, ú, ű*-t rövid *i, u, ü* helyett ezekben *dicső, csúda, mútat, kapú, hamú, látjuk, tiszteljük, külömbb*.

Szabó Dávid szintén pontokba foglalja azokat a szavakat és suffixumokat, melyekben az *i, ú, ű* hosszú (Ki nyertes? 78—96). Felsorolása majdnem egészen megegyezik Rájniséval, csak néhány részletkérdésben s engedményben különbözik tőle. Az 1. és 2. személynévmás többesszáma mindkettejüknel *mi, ti*.¹ Kettejük közt a különbséget a következőkben állapíthatjuk meg: Rájnis szerint hosszú *i, ú, ű* van az *enyím, paizs, hurút, ín, nyúgszom, rűg, tűnik, alig* szavakban. Viszont Szabó Dávid szerint *ín, nyúgszom, alig* képtelen alakok, a többiben is inkább rövid az *i, ú, ű*. Viszont Rájnis szerint rövid *i, u, ü* van helyén Szabó Dávid következő példáiban: *dicső, gyűlés, bíró, ítél, ígér, külömb* (a székeleyknél ma is, vö. Horger, A m. nyelvjárások, 49), *mútat* (így van PP.-nál is, meg a mai székelységben, vö.

¹ Ezeket a Székelyföldön ma is ejtik hosszán is: *mű, tű, mük, tük*, vö. Szabó Dezső, NyF. IX, 25; Kriza, Vadrózsák 450, 456).

Horger i. m. 50), *nyilatkozom, siralom, sirat, szüret, tized, tizes, únalmas, vidék* (székelység, Horger i. m. 49), *vízen*.

A képzőket illetőleg Szabó Dávid az *-ít* képző hosszúságát elfogadja, de székelyes *-itt* változatát is helyesnek tartja: *épittek, vagy építtek, ékesitem, vagy ékesítem*. Ellentét van köztük a szóvégi *ú, ű* és az *-ú, -ű* képző tekintetében is. Rájnis szerint ezek hosszúak, Szabó Dávid szerint pedig a prozódiaiban rövidek is lehetnek: *ágyu, áru, aszszu, borju, fagygyu, gyapju, háboru, hoszszu, iszonyúság, lassu, szomoru; elő-hasu, nagy-orru, kétágu, továbbá: bötü, gyepü, gyűrü; nagy tűzü, mély vizü*.

Révai a prozódiai vitában Rájnis pártján van. Kettejük viszonyát találóan jellemzi Négyesy László, mikor megállapítja, hogy Rájnis és Szabó Dávid közt „olyas ellentét van, mint aminő Révai és Verseghy közt“. (A mértékes magyar verselés története, 107. l.) Valóban Szabó Dávid tekintetbe veszi a népnyelvi tényeket és a prozódiaiban számol is velük, Rájnis azonban szigorúan a nyelvtörténeti forrásokhoz igazodik.

Révai nagy tekintélye az *i, ú, ű* szempontjából is egyiséget hozott legalább helyesírásunkba. Mint láttuk, e szempontból már az ősforrások: Pázmány és Páriz sem egyeznek teljesen. Még érdekesebb Révai tanításában az *i ~ i, ú ~ u, ű ~ ü* váltóhangok kérdése (*víz ~ vizet, úr ~ urat, tűz ~ tüzet*). Révai *Elaboratio Grammatica*-ja s mai nyelvtanításunk az ilyen hangváltást a *kéz ~ kezét, tél ~ telet, kél ~ kelek* váltópárok típusába sorozza (TMNy. 303—4. — Gombocz, M. tört. nyelvtan. III. Alaktan. 1925. 12—13). Révai az *i, ú, ű* hangzós szavak közül ezeket sorolja ide: *lúd ~ ludat, rúd ~ rudat, út ~ utat, kút ~ kutat, tűz ~ tüzet, fűz ~ fűzet* (I, 227), *úr ~ urat* (I, 228), *hid ~ hidat, hidak, víz ~ vizet, vizek* (224—5). Ezek aztán bekerültek hivatalos helyesírásunkba. Nagy J. Béla ide sorozza ezeken kívül a következő szavakat: *ín, nyúl, szüz* (MNy. XXXIV, 116). A *tíz* és *húsz* számnevek idetartozására vonatkozólag vö. Nagy J. Béla, MNy. XXXI, 337—9. Páriznál is *tíz ~ tized, tizenegy*, viszont azonban *húsz, húszad*.

Hogy Révai milyen forrásból merítette a fentebb felhozott váltópárokat, a nyelvemlékekből nem sikerült kiderítenünk. Pázmány és Páriz adatai ugyanis nem mindenben egyeznek Révai váltópárjaival. A *víz ~ vizet, tűz ~ tüzet, úr ~ urat, nyíl ~ nyilat, tűz ~ tüzet* kimutatható ugyan e forrásokból, de már pl. a *kút, út, lúd, rúd, hid* szavakban náluk nincs hosszú ~ rövid hangváltás. Pázmánynál is, Páriznál is *kút ~ kutat, út ~ utat, nyúl ~ nyúlat*, Páriznál *lúd ~ lúdas, lúdatska, rúd ~ rúdas, hid ~ hídas, hidatska*. Viszont vannak olyan váltópárok, melyekben Pázmány és Páriz közt sincs egyezés, pl. Pázmánynál: *hív ~ hivatal*, Páriznál: *hív* (voco) ~ *hivatal*, Pázmánynál: *túd ~ tudomány*, Páriznál: *tudni-illik ~ tudomány*.

A Debreceni Grammatika (1795) a hangváltás tekinteté-

ben inkább Pázmánnyal és Párizzal jár egy nyomon. Szerinte hangváltás van a következő példákban: *víz ~ vizek, tűz ~ tüzek, úr ~ urak, íz ~ izek* (26—31). Nincs hangváltás a következőkben: *hír ~ hírek, síp ~ sípok, híd ~ hidak* (de Földi János Magyar Nyelvkönyvének 107. lapján: *híd ~ hidat, hidak*), *hím ~ hímek, út ~ utak, nyúl ~ nyúlak, szűz ~ szűzek, szűgy ~ szűgyek* (26—31), továbbá *rud : rudak, in ~ inak* (Rájnisnál: *in ~ inak*) (30—31).¹

Végh József a békési nyelvjárásban azt figyelte meg, hogy a hangváltás ott csaknem ugyanazon szavakban van meg, amelyekben Pázmánynál és Páriznál: *tűz ~ tüzet, víz ~ vizet, úr ~ urat*, továbbá *nyíl ~ nyilat, in ~ inat*. De már a *kút, út, lúd, rúd, híd* szavakban a hangváltás a hosszú hang javára kiegyenlítődött, mint ezt már Pázmánynál, illetőleg Páriznál is tapasztaltuk: *kútat, útat, lúdat, rúdat, hidat*. Ugyanezt a kiegyenlítődést mutatja a népnyelv Debrecenben: *fűz ~ fűzes, kút ~ kútat, nyúl ~ nyúlat* (NyF. XXVI, 12) és másutt is az *i, ú, ü* hangot kedvelő nyelvjárásokban: *rúdat, úrat, urak, fűzek, fűzes, szűzek, hidat* (Hörger, A magyar nyelvjárások, 111—2; Balassa, A magyar nyelvjárások, 55).

Legjobban megőrződött a hosszú ~ rövid hangváltás az *i, ú, ü* tekintetében a palóc nyelvjáróterület egyes részein. Sajnos, eddigi nyelvjáróstanulmányaink rendkívül szűkszavú értesítéseket közölnek a palóc területről az *i, ú, ü ~ i, u, ü* hangváltás tekintetében. Egyik felvidéki tanítványom: Kovács István részletes tanulmányt írt szülőfalujának, a mult ősszel visszacsatolt Óbáston (ezelőtt Nógrád, ma Gömör megyében) nyelvéről (hangtan, szókincs). Kovács István adatai szerint Óbáston hangváltás van a következő szavakban: *víz ~ vizet, híd ~ hidat, in ~ inát, lúd ~ ludát, út ~ utát, úr ~ urát, kút ~ kútat, rúd ~ rudát, nyíl ~ nyilat, tiz, tizet ~ tizegyik, húsz, húzát ~ huszágyik, tűz ~ tüzet, szűz ~ szüzet v. szüzet, szűr ~ (ige) ~ szüret (főnév), hí ~ hivátál, de nincs hangváltás pl. ezekben: fű ~ fűvet, fűves, fúr ~ fúrat, szűgy ~ szűgyit, bűn ~ bűnös, nyú ~ nyúlat*.

A Révai nagy grammatikájából idézett hangváltások tehát egytől-egyig megtalálhatók Nógrád, illetőleg ma Gömör megye Óbást falujában és környékén, és teljesen megegyeznek akadémiai helyesírásunk szabályaival.²

Fenti nyelvtörténeti és népnyelvi adataink azt mutatják, hogy az *i, ú, ü* ejtésében az ingadozás és zavar nemcsak mai

¹ Szvorényi ide veszi a *csík, cím, frígy, gyík, tv, szlj, dtj, híg, kín, sík, víg, zsír, nyúl, rúd, húsz, bűn, bűz* szavakat. Simonyi szerint azonban kétes, vajjon ide sorolható-e: *gyík, hír, tv, híg, kín, sík, víg, rúd* (TMNy. 304).

² Révai a korabeli népnyelvben is jártas volt, fejtegetéseiben a nyelvjárásokra is szokott hivatkozni, köztük épen a nógrádi és hevesi palóc nyelvjárásra (vö. pl. Antiquitates 98).

nyelvterületünk legnagyobb részében van meg, s nemcsak Szabó Dávidék korában volt meg, hanem már jóval régebben is.

Miként helyesírásunk egységéért való küzdelmeinkben a magánhangzók közül az *i*, *ú*, *ű* okozza a legtöbb gondot, a magyar prozódiaiban sem fejlődött ki e téren a Rájnistól kívánt szigorú egység. Sauvageot Aurél mai prozodiánkat vizsgálva azt állapítja meg, hogy a mai magyar költő saját tetszése szerint használja a hosszú *i*, *ú*, *ű* hangot, vagy helyette a megfelelő rövid hangzót, amint a metrika kívánja (Balassa Emlékkönyv 126—9).

Sauvageot említett tanulmányában azt mondja, hogy ennek nyelvünk alkatában rejlő külön oka van. Sauvageotnak ez a megállapítása teljesen helytálló.

Palatographiai vizsgálataim során (NyK. L) meggyőződésem arról, amit régóta vallok, hogy a szamosháti nyelvjárásban az *i* ~ *í*, *u* ~ *ú*, *ü* ~ *ű* hangzópárok közt nem az a viszony, ami az *a* ~ *á*, *e* ~ *é*, *ö* ~ *ő* közt.¹ Az *a* és *á*, *e* és *é*, *ö* és *ő* nemcsak mennyiségben, hanem hangszínben és képzés tekintetében is különböznek egymástól. Az *á*, *é*, *ő* nem az *a*, *e*, *ö* hosszú párja, hanem egész más hang. Az *i* ~ *í*, *u* ~ *ú*, *ü* ~ *ű* egymáshoz való viszonya a Szamosháton az *a* ~ *ā*, *e* ~ *ē* és *ö* ~ *ō* hangzópárok viszonyának felel meg. Az *ā*, *ē* és *ō* azonban nem független, önálló hang, hanem a szótagzáró *l*, *r*, *j* hatása alatt megnyúlt *a*, *e* és *ö*. Megállapításunk helyességét az is bizonyítja, hogy Vasban és Zalában az ilyen *ā*, *ē* az *l* kiesése után meg-rövidült: (*tālpam* > *tāpam* >) *tapam*, (*ālkū* >) *aku*, (*ēl-törött* >) *etörött*.² A Szamosháton is mindenütt rövid az *i* hang, ahol szótagzáró *l*, *r*, *j* nem nyújtja meg.

Az összefüggő beszédben a szótagolást természetesen át kell vinni az egész mondatra, vagyis a mondatot kell szótagolni. Ez a szótagolás természetesen más, mint az, amelyet a helyesírásban követünk. Már az összetett szavaknál is más törvény érvényes a hangtanban, mint a helyesírásban. Pl. a *fél* szóban és a *fēlnéz*, *fēlhoz* szavak első tagjában az *ē* megnyúlik a szótagzáró *l* miatt, de már a *felemél* szó igekötőjében az *e* rövid, mert az *l* a következő szótaghoz tartozik mint annak kezdőhangja: *fe* | *le* | *mēl*, épen így pl. *zsr* | *ban*, de *zsi* | *röl* | *vasz* | *tás*. E mondatban: *Ju* | *kat* | *fúr* | *be* | *le* hosszú *ú* van a *fúr* szóban, mert a szótagzáró *r* megnyújtja az *u*-t. De már ugyanaz az *u* rövid a következő mondat ugyanazon szavában: *Ju* | *kat* | *fu* | *r a* | *fá* | *ba*, mert az utóbbi mondatban a *fúr* szó *r*-je szótagkezdő.

A szamosháti nyelvjárásban, mint alábbi összeállításunkból látszik, hosszú *i*, *ú*, *ű* jóformán alig él önálló hangként,

¹ Vö. Sauvageotnak az egész magyar nyelvterületre szóló megállapítását i. m. 128.

² Horger, Magyar nyelvj., 53.

hanem csak a szótagzáró *l, r, j*-től megnyújtott vagy tőlük hosszúnak megőrzött, tehát ettől a fonétikai helyzettől függő hangként. A szamosháti nyelvjárásban a debreceni, bihari, békési, székely, duna-tiszaközi stb. népnyelvvel ellenkező kiegyenlítődés történt. Míg ott az *i ~ i, ú ~ u, ü ~ ü* hangváltás kiegyenlítődése a hosszú hang javára, a hosszúság irányában történt, illetőleg van történőben, addig a Szamosháton a rövid hang győzött a hosszú fölött.

Eredetét tekintve a szamosháti rövid *i, u, ü* hang részben az eredeti rövid hang megőrzése, részben pedig rövidülés eredménye. A hosszú *i, ú, ü* a Szamosháton legfőképp azonszótagú *l, r, j*-től függő, tőlük megőrzött vagy megnyújtott hosszú hang. Kevés az olyan *ú, ü*, mely függetlenül megőrizte hosszúságát, független *i* pedig, a *szív* szónak az iskolázottaktól hosszúnak ejtett *i* hangzóját nem számítva, egyetlen egy sincs.

Az alábbiakban bemutatom a felső nyelvállású hangzók történetére vonatkozó fejlődési típusokat. Először azokat, melyekben az *i, u, ü* megőrződött, vagy megfelelő hosszú párjából megrövidült. A második csoportban a megőrzött, illetőleg megnyúlt felső nyelvállású hangzók fejlődési típusait vizsgálom. Végül e hangok hangváltási viszonyait mutatom be.

A) A rövid *i, u, ü* hangok története.

I. Megőrzött *i, u, ü* hangok.¹

i = i.

biz 'auftragen', *bizik* 'trauen' (EtSz.), *cimēr* (EtSz.), *csik, csikot, csikos* (EtSz.), *csin* (pl. a hordó *csinnya*), *csinos, csiny* 'Schandtät', *csip, csipőü, csipőüs, csira, csirázik, dicsēr, dicsekszik, dijj, divány* (EtSz.), *finom, hid* (FUF. XVIII, 94; Melich, Szily-Emlék, 35), *hidas, hidlás, hig, higit higull, higáj, hij* (anyád) 'rufen', *igy* 'sic', *igēr* (Helt., NySz.), *iz* 'artus, articulus' (NyH. 33), *him, himes* (Juhász, MNy. XXX, 312—4), *vivik, ivik* (a hal), *nyires* (nyírfaerdő), *nyirág* 'nyírfa ág' (MNy. XXIII, 316), *nyilik, pip* 'Pips', *ir* (a penna) (Gombocz, Török jsz. 55), *sir* (a gyermek), *sik, sikra, sikos, sima* (Gombocz, i. m. 77), *sip* (Nyr. XLVII, 6), *sipöl, Sipos, szíjj* 'Riemen' (NyK. XLI, 235), *szij* (a csű) 'saugen', *timár, tiz, vig, vidám, viz, zsir* (alatt) (Nyr. XI, 567).

¹ Nem sorolom fel azokat a szavakat, melyekben az irodalmi nyelv is megőrizte a rövid hangot.

u = u.

butör, csuccs, csunya, csunyull, csuszik, (fél)duz (duzzog), fuj (a szél) (NyH.⁷ 25), gunár, guzs, guzsos (Miklosich, SlavEl. 217), hug, hugy (-ot, -ik), hun 'húny (szemet)' (NyH.⁷ 47), hunyör (Pais, MNy. XI, 359), hur (alá) Toivonen, FUF. XVIII, 191), hus (Horger, MNy. 51), husz (NyH.⁷ 46), huz (Horger, i. h.), kuszik (NyH.⁷ 151), kut, mulik (NyH.⁷ 152), nyulik (NyH.⁷ 152), rud (-at, -as) (Miklosich, SlavEl.), rug (Nyr. XL, 355), rut (-ull) (Budenz, MUSz. 674), sujj 'pondus', surull 'reiben', turóy (Gombocz, Török jsz. 89, 97), szaru(-ja) (Gombocz, i. m., 79), szunyog (uo. 82), szur (a szeg) (NyH.⁷ 153), Tur (uttya), tyuk (Gombocz, i. m. 91), ugy (EtSz. I, 199), ujj 'digitus' (NyH.⁷ 140), ur (ellen) (Horger, MNy. X, 109), ut, utáll.

ü = ü.

büz, gyürü (Gombocz i. m. 48), gyüszü (uo.), gyülöl (Nyr. XII, 345), nyüg (-öt, -ös, -lőüdik) (Melich, MNy. XXI, 75—6), szür (a szita) 'seihen' (Gombocz, i. m. 83), szür (ujja) 'Oberkleid' (Pais, MNy. XXXI, 335—6), tünik, tür (ety kendőüt 'zusammenfalten' (Gombocz, i. m. 90; Németh, Nyr. XLI, 401), tür (az embér) 'dulden' (Gombocz, 91; Németh, Nyr. XLI, 401; Ligeti, MNy., XXIX, 277), üz, üzekedik (Melich, MNy. XXXIV, 279—286).

II. Hosszú í, ú, ü hangból rövidült i, u, ü hang.

í > i; (é) > í > i.

április, bir (a lábom), biróy (EtSz.), cibak, cim, disz, dinqm-dánqm, hászija, hizak (= hézag), hijja (vminek), hijjadék, hir (érkezett), hizik, in 'Sehne', itéll (NySz.), kigyóy, kin, kincs, kinoz, kináll, kíván, lilium, mezütelen, mezilláb, mig, midēr 'fűző', nyir (az ollóy) 'scheren', primás, rigli, sir (alatt) 'Grab', nyil (utánn) 'Pfeil', szelid, szijj 'Riemen', szín 'Farbe; Oberfläche', szines, színél, sziv (és szív) 'Herz', tifusz, tipáz (és tépász).

Képzőben: -ít > it: állít, bizonyít, bolondít, buriít, büdössít, csendít, csunyiít, feketít, fesziít, gyaporít, házasít, higit, hömbörít, indít, s így tovább az összes -ít képzős igékben. Megjegyzendő, hogy az idős nemzedék ajkáról ma is hallani ilyeneket: *jovét, igazét*. Az -ít képző elterjedése talán délről jövő, í-ző nyelvjárásból való hatás.

ú > u; (ó) > ú > u.

Szó belsejében: *bubb (-ot, -os, -öl)* (vö. bóba, bóbíta), *bus, busull, bujik, buvár, buza* (Gombocz, BtürkL. 55), *cugg 'gummi-ereszték (a cipő szárában)', 'agmen, cohors', gyur*

(*ety kis téstlát*) (Gombocz, Tör. jsz., 47, 97; Ligeti, MNy. XXIX, 277), *csuf* (-ot, -öl) (EtSz.), *ducc* (vö. *dóc*, MTsz.), *ful* (*a liba...*) 'ersticken', *fur* (*a fába*), *furu*, *julius*, *junius*, *lug* (Gombocz, Hangtört., 20), *muzsa*, *nyul* (*utánn*) (NyH.⁷ 143), *pupp*, *sug* (MNy. XXV, 51), *sugár*, *zudull*, *zug* 'sausen' (Horger, MNy. XXV, 51), *ujj* 'neu', *tull* 'jenseits', *tur* (*a malac*) (NyH.⁷ 154), *tuzok* (Gombocz, BtürkL., 121), *un*, *uszik*, *tullóyta*, *zuzza*, *zsuff* (Lumtzer-Melich, Deutsche Ortsn. u. Lehnw. 268).

Szövégen: *älku*, *asszu*, *ágyu*, *börnyu*, *bosszu*, *bu*, *búcsu*, *domboru*, *fügyu*, *falu* (Szinnyei, MNy. XXII, 316; Kniezsa, MNy. XXIV, 116), *fiju*, *gyanu*, *gyapju*, *háboru*, *hosszu*, *ifiju*, *kárcsu*, *lapu*, *lassu*, *sárju*, *szomjuság*, *szomoru*, *tallu* (TMNy. 97), *tanu*, *várju*, *válu*.

Képzőkben: *furu*, *sárkanytyu*, *sikkattyu*; *korásu* 'egykorú', *jéllábu*, *madárhusu*, *kétágu*, *nyúlhasu*, *rucatlápu*, *szöszhaju*, *tanyahasu* stb.; *pusztull*, *mozdull*, *fördull*, *dugull*, *tanull*, *burull*, *simull*, *sárgull*, *vakull*, *szabadull*, *surull*, *manjurull*.

Ragokban: *hásztull*, *pörtull*; *ágrull*, *asztárull*; *csondbull*, *bokörbull*; *magyarull*, *sovábull*.

ű > ü; (ő >) ú > ü.

Szó belsejében: *bün* (EtSz.), *bünös*, *csüll* (vö. *csű*), *csür* (*előjött*), *fülik*, *füzér*, *fűfájós* (de: *fű* = 'fő, fej'), *gyül* (*a garas*) (Gombocz, Tör. jsz. 47), *gyüllés*, *sűrű*, *hüvös*, *hül* (*a víz*), *gyür* (*a zsebbe*) (Nyr. XXX, 109; XXXVIII, 251), *szük* (NySz.; Nyr. XLI, 64), *szüz* (Szinnyei, MNy. XXII, 232), *tüz* (tevez, NySz.; NyH.⁷ 142).

Szövégen: *sürü*, *szérü*, *keserü*, *betü*, *csepü*, *gyürü*, *gyeplü* (Gombocz, i. m. 46), *gyepü* (uo.), *gyönyörü*, *gyüszü*, *hegedü*, *könnyü* 'leicht', *könnyü* 'Träne', *köpü*, *köszörü*, *mü* (*látó*), *mü* (*szēr*), *müvél*, *öjü* 'ölyv' (Gombocz, i. m. 73), *telü*, *örü* 'Ham-mel' (Gombocz, i. m. 92).

Képzőkben: *seprü*, *kesztyü*, *fürgettyü*; *boteszü*, *botfilü*, *bükezü*, *félfenekü*, *kétkerekü*, *kényelü*, *középidejü*, *lámásfejü*, *másodrendü*, *nagybélü*, *pujaeszü*, *seszinü* stb.; *csürdüll*, *füsüll*, *feszüll*, *gyengüll*, *kéküll*, *kerüll*, *repüll*, *türüll* stb.

Ragokban: *készüüll*, *gyepüüüll*; *székrüll*, *Pestrüll*; *gyüszü-büll*, *kendérbüll*; *ebüll*, *németüll*, *veszettüll*, *kenderüll*.

III. Egyébféle rövid i, ü.

u > *i*: *nyivad* (< *nyuvad*);
i (> *ü*): *bikk*, *fige*, *fil* (*előjött*), *filemile*, *Filep*, *fillent*,
firidni, *igyél*, *ri* 'rüh', *sijjed*, *siket*;
i (< *ü* ~ *i*): *ficfa*, *firész*;
i > *ü*: *hüt*, *üdü*;
ü > *i*: *híhóü*.

B) A hosszú *í, ú, ű* hangok története.

I. Megőrzött hosszúság.

a) A fonétikai helyzettől függetlenül megmaradt *í, ú, ű*.

í = *í*.

Hosszú *í* a fonétikai helyzettől függetlenül nem maradt meg. Nem számítom ide a *szív* szónak az iskolázottaktól hosszúnak ejtett *í hangját*. A szamosháti nyelvjárásban minden hosszú *í* megrövidült.

1. Megőrződött azonban a hosszúsága az olyan *é* hangnak, mely a Szamosháton nem változott hosszú *í*-vé, hanem az eredeti *é*-nél zártabb *ě* hangzóvá. Pl. *csirész* 'csiriz', *ész* 'iz' (NyH.⁷ 158), *ěžék* 'izék', *ěměji* 'imely', *ěny* 'iny', *gyěk* (-ot), *irěgy*, *kicsěny*, *kěměll*, *kěsěr*, *kěsěrtět*, *lassanķěnt*, *lěbuc* 'bibic', *měnděg*, *kőkőr-csěny* (NyK. XLVI, 156), *věrad*, *sěnyli*, *sěnylőűdik*, *sězn* 'Schuppen'. E csoportba tartozik az *-ít* képzőnek *-ět* ejtése, melyet már csak az őregektől hallottam: *tanět*, *igazět*, *ördět*, *fördět*, *bolondět*, *burět*, *ěpět*, *gyóűgyět*, *indět*, *javět*, *virět*, *számět*, *szomorět*.

2. Német jövevényszavaink közül az *-iroz(ik)* végű igékben az *í* helyén mindig *é* van: *atakéroz*, *főrséroz*, *komendéroz*, *masérozik*, *reckéroz*. Ilyen alakú a *kunéroz* 'gúnyol, csúfol' ige is.

ú = *ú*; (*ó* >) *ú*.

Megőrzött *ú* van a következő néhány szóban: *búcsu*, *nyút* 'nyújt', *gyút* 'gyujt', *nyúz*, *búbika*, *szú* (*szuhot*, *szuhos*) (Budenz, MÚSz. 314), *lú* (*lovat*). Az *ó* nem változott *ú*-vá a *koszoróű*, *savanyóű* szavakban.

ű = *ű*; (*ő* >) *ű*.

bű 'bő', *bűt* 'bőjt', *bűtől*, *bűr* (*alá*), *bűség*, *bűvűll*, *bűbájos*, *fűsű*, *dűt* 'dönt', *fű* 'herba', *fű* 'caput', *fűrēr*, *hű* (*sěges*), *hűt* (TMNy. 79), *kű* (*követ*), *lű* (*lűvők*), *szű* (*szűvők*) 'weben', *szűcs*, *nyű* (*nyűvők*), *nyű* (*nyűvek*, *nyűves*), *ű* (*ővé*) 'er', *űsz* 'Herbst', *tű* (*-t*) 'Nadel', *tű* (*tőve*), 'Stamm, Wurzel'.

b) Azonszótagú *l, r, j*-től megőrzött *í, ú, ű*.

bír, *nyír*, *nyíl*, *hír*, *hirtelen*, *sír* 'Grab'; *gyúr*, *fúl*, *fúr*, *nyúl*, *túr*; *gyűl*, *hűl*, *csűr*.

II. Nyúlás által keletkezett **i, ú, ü.**

a) Azonszótagú **l, r, j** miatt keletkezett nyúlás.

csírke, hírnýóú, nyírfa, ír, sír, szj 'saugen', zsír; fúj, húr, szúr, Túr, úr; szúr (ige), szúr (főnév), tūr 'zusammenfalten', tūr 'dulden'.

b) Egyéb nyúlás.

Egyéb okból keletkezett nyúlás alig van. Ilyen az **ü** a *fűz* 'heften' szóban (vö. NyH.⁷ 149) (de: *fűzér*). Megnyúlt az **u** a *jú* (*juhot*) szóban (de: *ri* 'rüh', *dü* 'düh' és néha *ju* is). Megemlítem végül, hogy a Szamosháton az *üveg* szónak *éveg* változata is van.

Hangváltás történeti értelemben nyelvjárásunkban nincs, kivéve néhány **ú, ü** végű szót: *szú* ~ *szuhos*, *fű* ~ *füvet*, *lű* ~ *lűvök*, *szű* ~ *szüvök*, *nyű* ~ *nyüvök*, *nyű* ~ *nyüvek*. De nincs hangváltás az ilyenekben: *viz* ~ *vizet*, *hid* ~ *hidat*, *ut* ~ *utat*, *kut* ~ *kutat*, *tűz* ~ *tüzet*.

Hosszú **i, ú, ü** ~ rövid **i, u, ü** váltakozást csupán a fonétikai helyzet idéz elő a szerint, hogy az **l, r, j** szótagot zár-e, vagy szótagot kezd: *nyíl, nyíltól* ~ *nyilat, nyilas*; *bír, bírnak* ~ *bírok, bíruņk*; *bújtok, bújnak* ~ *bujok, bujik*; *csűr, csűrbe* ~ *csüröm, csüröd*; *úr, úrnak* ~ *urat, urak*.

